

ORTAÇAĞ'DA ANI KALESİ

Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ**

B

ugün Arpaçay'ın sağ kenarında ve bu nehrin Aras ile birleştiği noktaya tahminen 40 km (Kars Kalesi'ne de bir o kadar) mesafede eski, bir şehir harabesidir. Bu isimdeki kalesi de adıyla müsemmadır.

Arkeolojik haberlerden, Anı'nın çekirdeğini teşkil eden İçkale'nin Arsaklı (Oğuz Hanları) hanedânının bir kolundan gelen ve Digor ile Kağızmanderesi'ne 311 yıllarında yerleşerek buralara hâkim il beğleri Arşavir'in adıyla anılan "Arşarunik" veya Kamsarakan adlı Oğuz İlbeğleri ailesinden kaldığı anlaşılıyor. Burası ile Kemah Kalesi'nin eski adı Anı'nın Göktürk yazıtlarında da geçen, Türkistan'daki adaşlarına göre Oğuzlarca verilmiş olduğu "Kars Tarihi"nin "Giriş"inde işaret edilmiştir.¹

Bugünkü büyük Anı surları ile, geniş şekildeki yıkıntıları kalan yapıların çoğu, burayı merkez edinen Hıristiyan Bagratlılar (928-1064) ile Müslüman Şeddâdlı beyliklerinden kalmadır.²

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ M. F. Kırzıoğlu, Kars Tarihi, c.I, İstanbul 1953, s.253

² Aynı Eser, aynı yer

Rus Akademisi üyelerinden Nikola Marr'ın 1904 yılından itibaren usulüne göre 10 yılda yaptırdığı Anı kazılarında bahseden W.Barthold diyor ki: "Anı'nın pek yakınlarında putperestlik devrine ait mezarlar bulunmuştur. Milâd'ın daha V. asrında Anı'dan bir kale olarak bahsedilir. Müteakip asırlarda Kamsarakan hânedanı Anı'da bir hisar binâ etti. Bu hisarların kayalar üzerine harçsız taşlar ile oturtulmuş olan temelleri, İç-kale'de yapılmış olan hafriyat esnasında, meydana çıkmıştır. Bu inşâatın eski kısmının, Hisar'dan evvel binâ edilip (takriben VII. Asır'da) bilâhare hisara birleştirilmiş ve Kamsarakanlar tarafından aile mâbedi olarak kullanılmış olan kilisenin (İç-Kale Kilisesi'nin) teşkil ettiği zannolunmaktadır.³

X. Asırda Bagratlılar'ın eliyle Anı çok gelişip, genişletilmiştir. Özellikle Kars Bagratlı kralı Abbas (928-952) Anı kralı Üçüncü Aşot (961-977) ve Kars Kralı Muşel (962-984)) devirlerinde bu gelişme en had sınırdadır.

961 de Kars Bagratlıları'nın dördüncü merkezi olarak ana-kolun Anı şehir, eski bir uc merkezinde kat kat geçerek ticaret ve mimarlık eserleri bakımından bir altın çağ yaşayacak ve şimdiki Kars İli'nde Ortaçağ'ın en büyük ve 100 bini çok aşan nüfusunun yaşadığı yer olacaktır.⁴

Anı kralı Üçüncü Aşot, başkenti Anı'yı genişletmek için 964 te İçkale'nin kuzeyinde ovaya doğru yerde, sonraki İkinci Sembat'ın (977-989) yaptırdığı "Yeni-Anı surları'na göre Orta - Anı surları" denilen ve 1893 deki kazılarda ortaya çıkan surları yaptırmaya başladı. Urfalı Mateos'a göre bu surlar 410 (971-972) yılında bitirildi.⁵

Bu sırada çok kuvvetlenen Bizanslılar Pasimler'e kadar hâkim olmuş, Bagratlılar'ı Azerbaycan valilerine verdikleri vergi ödeme yükünden

³ W. Barthold, "Anı" İslam Ansiklopedisi, c.I.435

⁴ W. Barthold, "Anı" İslam Ansiklopedisi, c.I. 435

⁵ Urfalı Mateos, Vekayi-Nâme, Çevr: Hrnt D. Andreasyan, Ankara 1987, s.6; Barthold, "Anı" İslam Ansiklopedisi, c.I, 435; Müverrih Vardan; Türk Fütühat Tarihi (889-1269), Çevr: Hrnt D.Andreasyan,Tarih Seminerleri Dergisi,sayı, 1-2, İstanbul 1937, s.164

kurtarmışlardı. Bu yüzden Bagratlılar, ticaretle uğraşip zenginleşerek bu iki muharip imparatorluk arasında tarafsız ve huzur içinde yaşayarak, bu zamana kadar görülmemiş bir şekilde şehir nüfusları artmıştı. Özellikle büyük merkez Anı'ya toplanan halkı yerleştirmek için 964 de başlanıp 8-9 yılda biten surları, bugünkü şekliyle şehri genişletmek ihtiyacını duymuşlardır.

Bugün mevcut bulunan sur Sambat II tarafından inşâ ettirilmiştir. 964 de vücuda getirilmiş olan daha eski surun yeri 1893 hafriyatı ile meydana çıkmıştır. Bu iki kale duvarının çevirdiği sahaların mukayesesinden anlaşıldığı veçhile şehrin nüfusu 20-30 sene zarfında hayli artmıştır. Trabzon ile İran arasındaki ticaretin evvelce tâkip etmekte olduğu Divin yolu yerine, daha kısa olan Anı târikini tâkip edebilmesi için, Bagratlılar Arpaçayı üzerine müteaddid köprüler inşâ etmişlerdir⁶ ki bunlardan birinin kalıntıları bugün hâla durmaktadır.

Üçüncü Aşut'un (961-977) 977 de Anı'da ölümünden sonra yerine büyük oğlu İkinci Sambat (977-989) krallığa geçti. İkinci Sambat'ın 12 yıl süren krallığı Bagratlılar'ın sanat, imar ve gelişme bakımından yükselmeye başladıkları çağda geçtiğinden, bu zamanda Anı'nın kuzeyde ve doğudaki en geniş surlarının yapıldığı yukarıdaki W. Barthold'un ifâdeleriyle anlaşılabilir. Bu surlar günümüze kadar gelmiş büyük hatıradırlar.

Kamsarakanlılar tarafından IV. Asırda yapılan İç - Kalesi'ne yine onların hazinelerini koydukları yapılan kazılardan anlaşılan Anı, sonraları "yanına yaklaşılmaz bir kal'a" olacak kadar müstahkem tanınmıştır.⁷

İkinci Sambat, 879 da başkenti Anı da iki kattan fazla nüfusu içerisine alabilmesi için "Aşağı Anı" da denilen en dıştaki surları yaptırmaya başladı. Bu sur, o zamanki yazıya geçen tâbirle Akhureyan'dan (Arpaçayı'ndan) başlayıp "Çal/Çağkoka-sor"a (Çiçek Deresi'ne) kadar, yâni güneydoğu'da Arpaçayı kıyısından başlayıp doğuda Mığmığ (tatarcık sineği) - deresi boyunca gelip, kuzeyde ovayı kapayan kalın ve sık olan burçlarla devam ediyor ve kuzeybatıda Eğribucak-deresi yanında tek katlı duvar

⁶ Barthold, "Ani" İslam Ansiklopedisi, .c. I. 435

⁷ M.F. Kırzioğlu, .Kars Tarihi.c.I, s.182; Urfalı Mateos.Vekayi-Nâme, s.120

halinde devam edip, doğudaki Çiçek-deresi boyunca da kayalıklar üzerinden Üçüncü Aşot'un 964-972 yılları arasında yaptırdığı Orta-Anı surlarına (bugün, duvarlarının çok iri taşlardan ve pek sağlam bir kireç kaynatma ile yapılan kısmından birkaç sıra kalmıştır) varıyordu.⁸

Şehrin çekirdeğini teşkil eden İç-Kale'nin bulunduğu yukarı Anı önce de işaret ettiğimiz gibi Kamsarakanlı Beğlerinden kalmıştı; ve Arpaçayı'na bakan güney yüzü çok sarp uçurum olduğundan sur ve duvar yoktu.

İkinci Sembat'ın yaptırdığı "Sembat Surları'nın", meşhur bir hatıra bırakmak için yapılarak sekiz yılda 986 da bitirildiği yazılıyor. Böyle olunca, en az her gün 10 bin kişinin çalışması icâp etse gerektir. Baştan - başa yontma taştan kireç-kaynatması ve horasanlı yapılan bu surların müdafaa burçlarının, sık bulunduğu kuzeydeki kısmının önü derin hendeklerle çevrilmişti. İki üç kat bölmeli ve kubbeli olan muhteşem üstüvani burçlar, aynı zamanda uzun kuşatmalara dayanabilmek için beylik erzak ve tahıl ambarları olacak biçimde yapılıyordu.⁹

989 yılında İkinci Sembat Anı'da öldü. Yerine kardeşi I. Gagik (989-1020) geçti. Onun zamanında "Anı, artık siyasî, dinî ve san'atla, ticaret merkezi olma bakımından Divin'den sonra Aras boyunun en büyük ve kalabalık şehri olarak gelişecektir."¹⁰

Sembat'ın halefi olan Birinci Gagik'ten sonra başa geçen Yovannes Sembat (1020-1041) Gürcü kralı Giorgi'nin müttefikiydi. Giorgi, Bizans imparatoru İkinci Basil (976-1025)' in Doğu'ya gelmesiyle, onunla Trabzon'da 1021-1022 kışında anlaşmıştı. Böyle olunca Giorgi'nin müttefiki olan Yovannes Sembat'ta imparatora elçi göndererek Anı'nın anahtarlarını imparatora verilmek üzere Trabzon'a göndermişti.¹¹

⁸ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, c.I, s.292

⁹ M.F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, c.I,s.297

¹⁰ Georg Ostrogorsky, Bizans Devletinin Tarihi, Trc: F. Işıltan Ankara 1991,s.291-292; Kars Tarihi s.297

¹¹ Ernest Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Trc:Fikret Işıltan,İstanbul 1970,s.166

Selçuklu Çağı:

Sultan Tuğrul (1040-1063) 1054 yılında Anadolu sınırlarını aşip Pasinler Ovası'na kadar gelip tutsak ve ganimetlerle Anadolu'dan ayrılmıştı. Çağrı Bey'in oğlu Yakutî 1057 yılında Doğu Anadolu'da fetih hareketlerine devam etmiş, gönderdiği bir Selçuklu birliği Kars ve Anı kalelerini kuşatmış ise de alamamıştı.¹²

Sultan Tuğrul'u ölümünden sonra Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Alp Arslan, ülke içindeki birlik ve huzuru sağladıktan sonra yeniden Anadolu seferlerine devam etmek üzere ilk Batı Seferine çıkarak Gürcistan'da fetihlerde bulunup güneye inerek Anı'ya doğru fetihlerine devam ediyordu.

Aras havzasına inerek, orada bir çok küçük kaleleri aldıktan sonra Anı şehrinin surları önünde görünen, Alp Arslan, vaktiyle Bagrat hânedanının payitahtı iken 1045 yılında son kralı Gagik tarafından Bizans imparatoruna terk edilen¹³ bu müstahkem şehrin muhasarasında sevk ve idareyi bizzat yapacaktır.¹⁴

Kaynaklarda "asla ele geçirilmez" denilen, Kutalmış'ın Kars fethinden sonra yakınlarına kadar geldiği Anı'nın, Ağustos 1064 de Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan tarafından fethi hakkına İslâm ve Ermeni kaynaklarının verdiği haberler birbirini tutmakta ve tamamlamaktadır. Birincileri dışa ve kuşatmaya ikincileri de içe ve korumaya ait genişçe haberler vermektedir.

Anı'nın Bagratlı kralı Üçüncü Sembat tarafından kuzeyden şehri çevirerek derin hendekle ve yüksek burçlarla yaptırılıp 989 da bitirilen muhteşem surları, kuzeyde Yavşanlık-deresi, Arpaçayı yatağı ve batıda Çiçek-deresi (Bostanlı-deresi) gibi dik ve sarp derin vadilerle çevrildiğinden buralara hiç kimse yanaşip kuşatmaya koyulamazdı. Bütün kuvvetleriyle

¹² M. Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı. İstanbul 1976, s. 58

¹³ Azimi, Azimi Tarihi, Yay: Ali Sevim Ankara 1985, s. 7: Urfalı Matheos, Vekayî-nâme, s. 79-81

¹⁴ İbnü'l Esir, El Kâmil Fit Tarih, c.X. Trc: A. Özaydın-A. Ağırakça, İstanbul 1987, 51-52

Selçuklular, kuzeydeki düzlüğü kaplayan surların önünde mevzi almak mecburiyetinde idiler. Bu şehirde Süryanî müellifi Gregori Abû'l Farac'a göre, Alp Arslan'ın fethi sırasında "700 bin hane ve bin kilise bulunuyordu."¹⁵

Buranın surları üç yönden sırtlardan müteşekkil idi ve her tepenin üzerinde bir kale (burç) vardı. Bu memleket Rum memleketlerinin en muhkem noktasında idi. Bütün hazineler bu kalelerde bulunuyordu.¹⁶ Burası Ermenistan tarafında Roma diyarının ilk şehri idi. Anı şehrinin kuvvetini anlatmak için büyük Aras nehrinin dörtte üçünü kuşattığını, dörtte birinin derin bir çukur ile çevrilmiş olduğunu ve Aras'ın bu çukuru doldurup kuvvetli cereyanlar yaparak buradan geçtiğini söylemek kâfidir.¹⁷

Anlatılanlardan anladığımız Sultan Alp Arslan'ın ordusuyla Anı önünden geçip giderken bir kısım artçı kuvvetlerinin bazı Rum kumandanları tarafından öldürülmesi sebebiyle buranın muhasara ve birkaç gün sonra da zapt edilmesine sebep olduğu şeklindedir.

İbnü'l Esir Anı Fethini Şöyle Anlatır:

"Sultan Anı şehrine hareket etti. Oraya varınca şehrin müstahkem ve ele geçirilmeyecek vaziyette olduğunu gördü. Dörtte üçü Aras nehriyle çevriliydi, öbür tarafında ise çok sert akan derin bir nehir vardı. Nehre büyük taşlar atılsa bile sürüp götürüyordu. Şehre giden yol üzerinde sert ve sağlam taşlardan yapılı bir surun bulunduğu hendekten geçiliyordu. Anı büyük ve mamur bir şehirdi. Nüfusu kalabalıktı., beş yüzü aşkın kilisesi vardı. Sultan Alp Arslan burayı kuşatıp, sıkıştırdı. Fakat, Müslümanlar şehrin müstahkem bir yapıya sahip olduğunu görünce buranın fethedilmesinden umut kesmişlerdi. Sultan, ahşap bir burç yaptırıp içini savaşımlarla doldurdu, üzerine mancınıklar ve okçular yerleştirdi. Böylece Müslümanlar surların üzerinden Rumları görebildiler. Müslümanlar surları delmek amacıyla ilerlerken, Allah'ın bir lütfu olarak hiç hesap etmedikleri bir hadise vuku

¹⁵ Abû'l-Farac(Bar Hebraeus), Ebûl-Farac Tarihi,c. I, ,Trc: Ö. Rıza Doğrul Ankar 1987,s.316

¹⁶ Urfalı Matheos, Vekayi-nâme,s.120

¹⁷ İbnü'l Esir, El Kâmil Fit Tarih,c. X.s. 51; Abû'l Farac(Bar Hebraeus),Ebûl-Farac Tarihi, c. I.,s. 316

buldu ve durup dururken surlardan bir parça yıkıldı. Bunun üzerine Müslümanlar içeri girip şehir halkından sayısız adam öldürdüler; öyle ki, pek çok Müslüman ölümlerinin çokluğundan dolayı içeri giremediler. Yaklaşık öldürdükleri kadar da esir aldılar.¹⁸

Ermeni tarihi yazarı Mikayel Çamiçyan: “Alp Arslan’ın şehir surlarının yüksekliğini görerek şaşırıldığını burayı birkaç gün kuşattıktan sonra nasıl alabileceğini düşünerek savaşmadan ele geçirmek istediğini, surların zayıf taraflarını keşfetmek için adamlar gönderdikten sonra beraberinde getirdiği korkunç bir mancınık’ı kurdurarak şehri yıkıcı bir surette taşla döğmeğe başladığını; vali Bagarat’ın savaş erleriyle Türkler’e karşı çıkıp çok zayıt verdiğini, döğdüğü suru (Ortakapı yanlarını) tehlikeye düşüren Büyük Mancınık’ı bozmak için vâli yardımcısı Gürcü Baguran oğlu Grigor’un düşünüp kurduğu tertip ve tedbirlerin boşa gittiğini, ertesı gün tan ağarıken daha yakından işleyen mancınığın döğdüğü suru çökerttiğini, bu yüzden dışarıdakilerin sevinçten ve içerdekilerin korkudan kopardıkları nâra ve çığlıkların ortalığı kapladığını” naklediyor.¹⁹

G. Bar Hebraeus: “Türkler şehri zapt etmekten meyas olunca birden bire semavî bir işaretle kulelerin biri düştü ve Türkler bir köprü kurarak şehre girdiler”²⁰ diye belirtirken; Urfalı Matheos, Anı’nın fethi üzerine daha genişçe bilgi veriyor. Ki şöyledir: “Sultan (Alp Arslan) bir kara bulut gibi ilerleyerek krallık şehri olan Anı’ya geldi ve korkunç bir yılan gibi şehri her taraftan kuşattı. Bunun gören şehir halkı kâmilen sarsıldı, fakat onlar bununla beraber şiddetli bir mukavemete hazırlandılar Müslüman askerler büyük hiddetle hücumla başladılar ve Ermeni askerlerini şehrin içine geri attılar. Onlar bu suretle Ermeni askerini kâmilen şehrin içine yığdıktan sonra şehri büyük bir tehlike içine düşürdüler. Bundan sonra Hıristiyanlar dehşet içinde kıvrınmağa başladılar. Anı halkı kâmilen büyük bir felâketle karşı karşıya bulunuyordu. Muharebe gittikçe daha çok şiddetleniyor ve bütün şehri sarıyordu. Muharebenin uzun sürdüğünü gören halk, oruç tutmağa ve

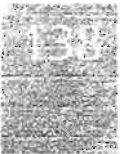
¹⁸ İbnü’l Esir, El Kâmil Fi’t Tarih, c.X, s. 51-52

¹⁹ Mikâel Çamiçyan, 1064 Vakaları

²⁰ Abû’l-Farac(Bar Hebraeus), Abû’l-Farac Tarihi,c. I,s.316-317

dua etmeye başladı. Onlar hep bir ağızdan ağlayarak Allah'a hitap ettiler ve kendilerini bu ejderden kurtarmasını niyaz ettiler. Anı, on binlerce kadın, erkek, ihtiyar ve çocuklarla dolu idi. Bu fevkalâde büyük nüfusu gören Müslümanlar, Ermenistan'ın ekseriyetinin orada toplanmış bulunduğunu zannettiler. O gün şehirde mevcut olan bin bir adet kilisede "messe" ayinleri icra ediliyordu. Şehir her taraftan taş surlarla çevrili idi ve Ahuran (Arpaçay) nehri de onun etrafını almıştı. Şehrin yalnız bir tarafında, hemen bir ok menzili kadar uzakta alçak bir kısım vardı. Müslümanlar bu tarafı mancınıklar ile yıktılar ise de günlerce hücumlar ettikleri halde içeri giremediler, bunu üzerine onlar hücumlarını gevşettiler. Fakat imparator tarafından Ermenistan'a muhafız tâyin edilmiş olan menfur Roma Prensleri, yâni Sembat'ın babası Bagrat ve Gürcü Baguran'ın oğlu Grigor, iç ve yukarı kaleye çekilip kapanmağa başladılar. Aynı gün Sultan da bütün ordusunu geri çekip, İran'a dönmeğe hazırlanıyordu. Şehir halkı, bu dinsiz muhafızların Kale'ye kapandıklarını gördü.

Onların mânevi kuvvetleri kırıldı. Ve hiçbir sebep yokken herkes bir tarafa kaçımağa başladı. Bütün şehir toz dumanı ile kaplandı Şehrin ileri gelenleri ilk Ermeni krallarının mezarlarına gidip ağlayarak yere kapandılar ve figan ederek: Kalkın ve atalarınızın şehrine bakın, diye haykırdılar. Bu manzarayı gören Müslüman askerleri derhal Sultan'ın yanına koşup keyfiyeti O'na anlattılar, fakat O, onlara inanmadı. Müslüman askerleri, surların muhafızlar tarafından terk edilmiş olduğunu görünce izdihâmla içeri girdiler, bir kadının koynundan çocuğunu kaptılar ve onu Sultan'a götürüp: - İşte, Anı'yı zapt ettiğimize dair sana bir delil, dediler. Sultan buna çok hayret etti ve: - Onların Allah'ı, zapt edilmez şehirlerini bugün elime verdi, dedi. Sultan, bütün ordusuyla beraber geri dönüp, şehre girdi. (Şehre girdikten sonra) Müslümanlardan biri, katedralin üstüne çıkıp kubbenin tepesinde dikili olan kıymetli haçı sökerek yere düşürdü. Aynı adam, sonra kubbenin üzerindeki kapıdan kilisenin içine girdi ve billur avizeyi düşürüp paramparça etti. Bu avizeyi cihangir kralı Sembat, diğer bin bir hazine ile beraber Hint'ten getirtmişti. Haç kubbeden düşürüldüğü sırada, gök aniden gürlledi ve sağnak halinde yağmur yağmağa başladı. Sel, bütün cesetleri Ahuryan

(Arpaçayı) nehrine döktü ve kana boyanmış olan şehri yıkadı. Sultan, bu emsalsiz avizenin kırıldığını duyunca çok kederlendi. Kubbeden indirilmiş olan bir insan boyu uzunluğundaki gümüş haçı götürüp sonradan Nahcivan'daki camiinin eşiğine koydular. ²¹ 25 günlük sıkı bir kuşatma ile 16 Ağustos 1064 Pazartesi günü, Anı tamamıyla zapt edildikten sonra Alp Arslan, tutsaklardan bir kısmını ve bilhassa Ermeni Beğlerini İran'a gönderdi, kalanları şehrin imâr edilip şenlendirilmesi için yerlerinde bıraktı.

Sultan Alp Arslan, Anı'nın fethi müjdesini Bağdat'taki Abbasî Halifesine bir mektupla bildirdi. ²² Malatya'lı Süryanî Gregori Abû'l Farac de: Anı'nın fethi üzerine bu andan itibaren Sultan, Ebûl-Feth (Fetih-Babası, Fâtihi) diye tanındı, diyor. ²³

Anı'nın fethinden sonra Alp Arslan, İsfahan'a, oradan da Kirman'a gitti.

Bu büyük zafer Bizans İmparatoru'nu, Alp Arslan ile anlaşma teşebbüsüne mecbur etmiştir. ²⁴

Türk ve İslâm tarihinde Anı'nın fethi, büyük bir dönüm noktasıdır. Anı: Malazgirt, Mohaç, Büyük Taarruz gibi büyük zaferlerimizin kazanıldığı Ağustos ayında fethedilmiştir. Anı'nın fethi ile Bizanslıların 20 yıl önce yerleşip Selçuklu akınlarına karşı tutunarak korudukları bir müstahkem şehir açılmış, bütün Anı vilayeti o günden sonra Selçuklular idaresine geçmiştir. Sultan Alp Arslan'da Anı'da ilk cuma namazının 20 Ağustos 1064 (5 Ramazan 456) günü Anı'da, ilk defa câmîe çevrilen Katedral / Ulu-Vank / Beşik Kilise'de kılındığı anlaşılıyor. ²⁵

Bu sırada Kars'ta hâkim Şâhânşâh Abbas'ın oğlu Gagik, Alp Arslan'a elçi gönderip; kendisine arzı hürmet etmek için yanına çağırılmıştı. Bu zeki ve tedbirli Gagik, güya Sultan Tuğrul'un öldüğü sebebiyle siyah giysiler ile yas içinde olduğunu beyan ile kendini, Alp-Arslan'a affettirmişti.

²¹ Urfalı Mateos, Vekayi-Nâme, s. 119-121

²² İbnü'l Esir, El Kâmil Fit Tarih, c. X. 52

²³ Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, c. I. s. 317

²⁴ İ. Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, İstanbul 1972, s.44

²⁵ M.F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, c. I. s. 343

Böylelikle kurtulan Gagik, Selçuklular'a tâbi olarak ülkesinde kalabilmişti. Bu konuyu "Kars Kalesi" bahsinde yazmıştık.

Böylece 1064 teki "İlk Batı Seferi" yaptığı fetihlerde kendisine, bölge askerleriyle kılavuzluk edip, yardımcı olan Divin-Şeddâdlı emiri Manûçahr Beğ'e; Anı'yı, Selçuklular'a bağlı müstakil bir "Emaret / Beylik" kurmak üzere verdi.²⁶

Haliyle Anadolu'da Selçuklular'a bağlı ilk Türk Beğliği Hükümeti 1064 yazında Anı'da kurulmuş oldu. Şeddâdiler diye de anılan bu beylik zamanında Anı'nın surları takviye ile bunlara birkaç burç da ilave edilmiştir.²⁷

Selçuklu döneminde Anı'nın ilk emiri Emir Manûçahr (1064-1118) Alp Arslan'ın kuşatmada kullandığı "Büyük Mancınık" tan atılan koca taşların yıktığı, Arslanlı Kapı da denilen Ortakapı batı yanındaki sur kesimi ve (batıdan kuzeye ve doğuya doğru sıralanan) 28. Burcu onartarak 6-7 metre yükseklikte üzerine kabartma bir süslü küffi yazıyla dört satırın yazılı olduğu 72X116 santim ebadındaki sert siyah bitevî tûf taşındaki tarihsiz şu kitâbeyi koydurmuştur.

- 1- Bismillahirrahmannirahim
- 2- Emr bi-binâ'u hâze'l-burc El-Emîr El-Ecell
- 3- El-Mansûr Şücâ'ü'd- Devlet Ebû
- 4- Şücâ Manûçahr bin Şâvur

Emîr Manûçahr'ın bu değerli kitabesi Anadolu'da Selçuklu Çağı'nın ilk kitâbesidir.²⁸ Bu kitabe mutaassıp Ermeniler tarafından kazılıp yok edilmek istenmişse de başırlanamamıştır.

Ebû Şuca Manûçahr Beğ, payitahtı Anı'yı kısa zamanda şenlendirip, doğu ve batısı dere ve güneyi keskin Arpaçayı yatağı ile çevrildiğinden

²⁶ M.F. Kırzioğlu, Anı Şehri Tarihi (1018-1236) Ankara 1982, s.46; Osman Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti IV baskı, İstanbul 1993, s.105; Ali Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları, Ankara 1990, s.8

²⁷ W. Barthold, "Anı" İslam Ansiklopedisi, I.436

²⁸ M.F. Kırzioğlu, Anı Şehri Tarihi (1018-1236) Ankara 1982 s. 54-55 (M.F.Kırzioğlu, Emir Manûçahr'ın hükümet yıllarını Kars Tarihi'nde, s.360 da

Selçuklu hücumları sırasında yıkıldığında anlaşılan kuzey surlarının “Arslanlı-Kapı” da denilen Orta-Kapı semtini üzerinde kendi adını taşıyan yukarıda arz ettiğimiz kûfi yazılı kitabenin bulunduğu burçla “Ejderha Burcu” diye köylülerin andığı bu kapının doğusundaki iki ejderhanın kuşak gibi sardığı ve başları arasında bir boğa-başı kabartması bulunan burç ve yanlarındaki duvarları yaptırdı. Bu duvarlar Bagratlı İkinci Sembat çağında yapılan temeller üzerinde aynı şekilde üstüvânî burçlarla eskisinden daha güzel ve gösterişli olarak yapılmıştır.

Şeddâdlı Manûçahr’ın zamanında, “Orta-Kapı” veya “Arslanlı Kapı” dışardan bakıldığı zaman asla görülmeyecek şekilde, kuzeyindeki “hendek” önünde ikinci ve yanları kuleli bir karakol kalesi ile kapatılmıştı. Bu yüzden Anı (Ocaklı) köylüleri, eskiden dışardan hiç görülmeyip “gizli” kaldığı için bu kapıya “Oğrun / uğrun - Kapı (Gizli Kapı) da derler.

Ebû Şûcâ Manûçahr’ın adını taşıyan kitabenin bulunduğu üstüvânî burç, üç hususiyetine göre üç adla anılan bu kapının dış yüzünde ve batı yanındadır. Bu burçla kapı arasında Türklüğün timsali ve doğudan batıya doğru yürümekte olan yelesiz bir “Arslan Kabartması” vardır. Bu kabartmanın bulunduğu çerçeve 159x226 cm. dir.

Demek ki Manûçahr Anı’da Ortakapı surları, Manûçahr ve Ejderha Burçları’nı yaptırmıştır.²⁹

İkinci David zamanında ve 1124 tarihinden itibaren Anı, ilk defa olarak Gürcüler tarafından zapt edilmiştir.³⁰

Alp Arslan’ın Şeddâdiler’e verdiği Anı şehri hükümdarı Manûçahr’ın oğlu Ebû’l-Esvâr (1118-1124) Gürcü taarruzları karşısında mukavemet edemeyeceğini düşünerek Anı Kalesi’ni, Erzurum (Garin) Saltuklu hükümdarına 60.000 dinar mukabilinde satmaya karar verdi. Fakat bu haberi öğrenen Anı Hıristiyanları Gürcü Kralı David’i dâvet ederek şehri 1124 yılında ona teslim ettiler. Mâlikânesini müdafaa edemeyen Ebû’l-

1064-1110 göstermişken , Anı Şehri Tarih’inde s.53 te 1064-1118 olarak göstermiş)

²⁹ M.F. Kırzioğlu Kars Tarihi,c.I, s. 363-369; Müverrih Vardan, Türk Fütûhat Tarihi, s.179

³⁰ W. Barthold, “Anı” İslam Ansiklopedisi,,c. I 436

Esvâr'ı da ailesiyle birlikte Abhazistan'a götürdüler. Anı'da cami olarak kullanılan (ve Alp Arslan'ın ilk Cuma namazını kıldığı) büyük kilise de tekrar eski hâle çevrildi. Vaktiyle Ahlat'tan götürülüp kubbesi üzerine konmuş bulunan büyük hilâl indirilip yerine haç konuldu. Anı'nın idaresi de Gürcü komutanı İvane'ye verildi. Böylece 60 yıl Müslümanlar elinde kalan Anı, artık Gürcülerin işgaline girdi. Bununla beraber Horasan'da hüküm süren Sultan Sencer 1126 senesinde, diğer bir Şeddâdlı emiri olan Fazlûn'a verdiği mühim kuvveti gönderip Anı'yı kurtardı; burada Şeddâdlı ailesinin hâkimiyeti tekrar başladı.³¹

1161 Ağustosunda Anı'yı (Gürcüler'e karşı) kuşatan Ahlat Şâhı İkinci Sökmen ile Erzurum hükümdarı Saltuk, Gürcülerin taarruzuna uğrayarak müthiş bir hezimete uğradılar.³² İkinci Sökmen mağlup vaziyette geri döndü.³³ Bu seferle ilgili Bar Hebraeus şöyle diyor: (1161) de İbaryalılar kralı George taarruza geçerek Türklerden Anı adlı büyük şehri almış, büyük ganimetler alıp, bir çok esir ile memleketine dönmüştü.³⁴

"Kral George ,prens Sadun'u Anı'de bıraktı. Prens şehrin kalelerini tamire başladı. Bu hal kendisinin isyana hazırlanmakta olduğuna dair şüphe uyandırdı ve kral tarafından azledildi."³⁵

Şeddâdîler'in ihracından sonra 1174 de Anı hâvalisi Gürcistan Krallığına ilhak ve Ermeni Zaharî saltanat hânedanına tumar olarak verildi. Şehrin surları Zaharîler tarafından, Arpaçay'ın sarp sahiline kadar tevsi edilmiştir.³⁶

1124 deki ilk işgalde Manûçahr Camii'nin sekiz köşeli minaresinin yıktırılmış olduğu, bugünkü minarenin Cami'e göre daha açık renkli taşlardan yapılmış olmasından anlaşılıyor. Bugünkü minaresi her halde 1125-1126 da ilk kurtuluşundan sonra Yedinci Emir Fazlûn (Fadlun)

³¹ Urfalı Matheos, Vekayi-nâme, s. 279-280

³² Urfalı Matheos, Vekayi-nâme, s. 331

³³ İbnü'l Esir, El Kâmil Fi't Tarih, c.XI, Trc: A. Özyaydın-A. Ağrakça, İstanbul 1987, s. 228

³⁴ Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, c. II, Trc: Ö. Rıza Doğrul, Ankara 1950, s. 398, 399, 418

³⁵ Vartan, Türk Fütûhat Tarihi, s. 204

tarafından yaptırılmıştır.³⁷ Kuzeyindeki iki yüzüne “Bismillah” yazılmıştır. Çapı 6 m.dir. Gözcü kulesi olarak da kullanılmıştır.

Manûçahr’dan sonra yerine oğlu ve torunları Anı Emîri olmuşlardır. Nihayet Anı-Şeddâtlı Hükümeti 1200 yılında sona ermiştir.³⁸

Manûçahr’dan sonra iş başına gelenler sur ve kaleye benzer bir eser yapmamışlardır. Sadece son Şeddâdlı emîri Şahânşâh bir cami, saray ile 1161 veya 1174 deki Kıpçak-Gürcü ordularının hücumlarıyla düşüşü sırasında Gürcü Kıpçakların yıktığı anlaşılan kuzeydeki kale-kapılarından bugünkü Anıların (Ocaklı Köyü) “Hıdırellez Kapısı” diye andığı satranç biçimindeki renkli taşlarla süslü kapıyı yaptırdığı anlaşılıyor. Yaptırdığı sarayın da kapısı üzeri açık ve koyu renkli taşlarla satrançlı örülmüştür.³⁹

1226 yılında Hârzemşâh Celâl ed-Din, Ağustos-Eylül ayında “Kirman’dan ayrılarak Tiflis üzerine gelmiş ve oradan da hâla Gürcülerin elinde bulunan Anı kalesi üzerine yürümüştü. O sıralarda Anı Kalesi’nde Gürcülerin genel kumandanı olan İvane Gürcü ileri gelenleri ile birlikte bulunuyordu. Celâl ed-Din, İvan(e)’i burada kuşattığı gibi yine Gürcüler’in elinde bulunan Kars İli’ne de bir miktar asker göndermişti. Bu her iki kale de çevrenin en müstahkem kalelerinden olmasına rağmen Celâl ed-Din bu iki kalenin etrafında karargâh kurup, her ikisine karşı savaşa girişmiş, bunların etrafına mancınıklar yerleştirip şiddetli bir savaşa tutuşmuştu. Ancak Gürcüler her iki kaleyi gayet güzelce korumağa çalışıp savunmada bir hayli gayret göstermiş ve Celâl ed-Din’in Tiflis’te diğer Gürcüler’e karşı girişmiş olduğu davranışların başlarına gelmesinden ve aynı felaketin kendilerine de isabet etmesinden korktukları için gerekli tedbirleri almış bulunuyorlardı. Celâl ed-Din, bu iki kaleyi muhasara etmiş, daha sonra askerlerinin bir kısmını burada bırakıp kuşatmayı sürdürmelerini istemiş, kendisi de Tiflis’e geri dönmüştü.⁴⁰ İbnü’l Esir’in ifadesiyle verdiğimiz 1226 kuşatmasından

³⁶ W. Barthold, “Anı” İslam Ansiklopedisi, I 436

³⁷ M. F. Kırzioğlu, Anı Şehri Tarihi, s.71

³⁸ M. F. Kırzioğlu, Kars Tarih, c I. 370

³⁹ Aynı Eser, s. 402

⁴⁰ İbnü’l Esir, El Kâmil Fit Tarih, c. XII. Trc:A. Özaydın- A. Ağırakça, İstanbul 1987,s.421-422

sonra 1239 da Ögeday (1129-1241) zamanında Moğollar tarafından zapt edilmiş olan Anı'yı Çingizliler'in İran umumi valisi Çarmağan-Noyan idaresindeki ordu kolayca feth ve tahrip etmişse de nihayet Gürcistan kraliçesi Rusudan bir anlaşmaya hazır olduğunu bildirdiğinden sükûnet sağlanmıştı.⁴¹ Böyle olmakla beraber Çingizliler Anı'daki yapılara ve halka çok zarar verdiler. Çarmağan-Noyan (Çarmagun)'ın Anı fethini Genceli Kirakos şöyle yazar:

“Çarmağan-Noyan, İvane'nin oğlu prens Avak'ı yanına alarak Anı şehri üzerine yürüdü. Bu şehir, ahâli ve hayvanat ile doluydu. Muhkem surlarla muhafaza edilmişti. Sınırları içinde o kadar çok kilise vardı ki, yemin ettikleri zaman, Anı'nın bin bir kilisesi üzerine derlerdi. Bu şehir servet içinde yüzyordu. Bu refah onu kibir ve gurura sevk etti. Bu ise onun yıkılmasına sebep oldu.

Çarmağan-Noyan, halkı arz-ı inkiyâda davet için mükâleme memurları göndermişti. Anı şehrinin ileri gelenleri, bağlı buldukları Şehinşâh'a danışmadan cevap vermeye cesâret edemediler. Fakat, avamdan meydana gelen bir topluluk, mükâleme memurlarını parçaladı. Bunu haber alan Tatarlar şehri her taraftan kuşattılar. Mancınıkları uygun yerlere koydular. Şiddetle hücum ederek, Anı'yı ele geçirdiler.

Kuşatılanlar arasındaki şehrin ileri gelenlerinin çoğu düşmanın hareketlerini teşkil etmekle katliamdan kurtuldular. Bununla beraber, ahâliyi surların dışına çıkmaya davet ve kendilerine dokunulmayacağını va'ad ettiler. Hepsi koşup, çıkınca, bunları aralarında kısım kısım ayırarak merhamet göstermeksizin kılıçtan geçirdiler. Kadınlardan, çocuklardan, sanatkârlardan bir kısmını ayırarak esir sıfatı ile götürdüler. Bundan sonra Anı'ya girdiler. Bütün kıymetli eşyayı ele geçirdiler. Kiliseleri yağma ile en güzel âbideleri yıkarak, şehri tamamen harabeye çevirdiler. Bu ne feci manzara idi. Analar, babalar çocukları ile birlikte öldürüldüler. Birbiri üzerine taş yığınları gibi istif edilmiş yatıyorlardı. Din adamları ve ruhaniler öldürülerek, ovanın şurasına burasına atılmış bulunuyordu. Toprak,

⁴¹ Bertold Spuler, İran Moğolları, Çev: Cemal Köprülü, İkinci Baskı, Ankara 1987, s.46

yaralıların kanı ile ıslanmıştı. Şehrin surları dışına hiç çıkmamış kimseler yalın ayak esarete sürüklenmişti. Ayın sırasında vaktiyle sadece şarap içen ruhban şimdi hayvanların etini yiyor, hararetini gidermek için de kısrakların pis sütünü içiyordu. Namus ve iffet sahibi kadınlar bir sürü gözü dönmüş adamların hücumuna maruz kalmıştı. Azizeler de aynı duruma düşmüştü. Bu muhasara, bu suretle sonuçlanmıştı.”⁴² Anı, bundan sonra Zahrîlerin elinde kaldı. Bilahare İran’daki Moğol Hükümdarlarının (İlhanlıların) “hususî mülkü”⁴³ olduğuna işaret eden W. Barthold, bugün taşları bile kalmamış olan “Şehrin büyük kapısındaki kitabeden” bahsetmekte ve “Rivayete nazaran Anı, 1319 senesinde, bir zelzele neticesinde, tamamıyla harap olmuştur” demektedir.⁴³ Anı’da 1344 de kadar İlhanlı egemenliği sürmüştür.

1357 Yılında Celâyirli idaresinde, Babırlı-Koluuzunoğulları İlbeğliğinde kalan Anı şehri ve çevresi, İlhanlı hükümdarlarının “inçü” (hânedan mâlikanesi) sayılarak geliri hanların hususî masraflarına harcanmış; Babırlı Gregoryen beğleri de vergileri toplama ve öteki devlet işlerinde hizmet görerek, Anı’da sönük bir halde İlbeyliklerini devam ettirebilmişlerdir. Babırlı Koluuzunoğulları’nın İlhanlı Ebû-Sa’id Bahadır Han (1316-1335) çağına kadar Anı’da yerli Hıristiyanların ilbeği olarak kaldıkları anlaşılıyor.⁴⁴

İlhanlılardan Süleyman Han (1339-1344) ile Kıpçaklı Nuşirvan Han (1344-1355) Anı’da altın para kestirmişlerdi. Hatta 1336 daki iç kavgalardan ötürü bozulduğundan Avnik’teki darphane yerine Anı’da yenisi kurularak işletildiği, burada Celâyirli ve Karakoyunlu paralarının kesildiği biliniyor.⁴⁵ Celâyirli Hüseyin Han adına h. 777 /1375 veya h. 779 /1377 tarihli paraların kesildiği yerin Anı diye yazılması hatta XV. asırda Karakoyunlular’ın bile burada akça kestirmiş oldukları da gerçektir.⁴⁶

⁴² Eduard Dulaurier, Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar, Türkiyat Mecmuası, c. II İstanbul 1926 s.165-166

⁴³ W. Barthold, Anı, İslam Ansiklopedisi, c. I, s. 436.

⁴⁴ M.F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, c. I, 442, 444; Türkiyat Mecmuası, c.II, 216; W. Barthold, “Anı”, İslam Ansiklopedisi, I, 436.

⁴⁵ M. F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, c.I, s. 447

⁴⁶ Aynı Eser, s.451.

İlhanlılardan sonra kestirdikleri paralar ile anlaşıldığı kesinlikle Celâyır hâkimiyetine geçen Anı, Celâyırlı Şeyh Üveys'in ölümü üzerine Karakoyunlular Beği Bayram Hoca (1366-1380) nın Celâyırlar idaresindeki yerleri ele geçirmeye girişmesiyle, Karakoyunlu yönetimine geçmiştir.

Timur'un zaptettiği mutlak yerlerden olan Anı, Onun seferlerini anlatan "Zafernâme" de hiç anlaşılmaz. Fakat, Sürmari Hisarı alındıktan sonra Timur ve askerleri "bunu müteakip oradan göç ederek Kars Kale ve hisarına gelip bunun da etraf ve civarını ele geçirdiler", ibaresinden buraya 41 km. mesâfedeki Anı'nın de aynı 1386 yılında Timur idaresine geçtiğini söyleyebiliriz.⁴⁷ Gerçi İspanyol elçisi Claviyo'da bu konuda fikir yürütmemize yararlı bilgiler vermektedir.

İspanya elçisi Claviyo, Semerkant'a giden Timur ile orada görüştüktan sonra 1405 yazı sonlarında Tebriz'den kalkıp: Eleşgert-Anı-Tortum yoluyla Trabzon'a varmıştı. Timur'un ölüm haberi üzerine Kara-Yusuf, atalarının ülkesini kurtarmak için ordu toplayıp Timurlular ile savaşa başladığından bir tehlike ile karşılaşmamak için Anı'dan geçmek durumunda kalan İspanyol elçi Anı ile ilgili şu değerleri haberleri yazmıştır: "Eleşgert'den hareketimizden sonra, dört gün, dört gece gayrı meskûn yerlerden geçtik ve Eylül'ün beşinci günü, Anı şehrine muvasalat ettik ve pazartesi günü vali ile görüşmek üzere Anı Kalesi'ne girdik. Buranın valisi evvelce (Avnik bahsinde) mevzubahis ettiğimiz Çağatay asilzâdelerinden Doladay Bey'in oğlu idi. Timur, Gürcistan ve Ermenistan'ı feth ederken buralarını Doladay Bey'e vermişti. Anı'nın şimdiki valisi olan Doladay Bey oğlu, babasının ölümü üzerine yerine geçmişti. Mülâkatımız sırasında ona altın sırmalı hil'atlar vermiş sonra müşkül vaziyetimizi anlatmıştık. Vali de bize, Kara Yusuf'un Erzincan'da ve adamlarının da takip edeceğimiz yol üzerinde olduklarını, onun için başka yoldan hareket etmememiz söyledi. Doladay Bey zâde, İspanyol kralına hürmeti, nezdinde izâm olduğumuz Timur'un hatırı için refakatimize son derece emin bir rehber vereceğini

⁴⁷ N. Şami, Zafername, Trc:Necati Lügal Ankara 1987, s.124, 186, 190'da "Aydın Kalesi" olarak anılan yeri M.F. Kızıoğlu : "yazım hatası" olarak değerlendirip (Kars Tarihi, s. 470 dip not) bu kaleyi Anı olarak kabul ediyor.

söyledi. Türk meslektaşlarımız ise daha başka bir yoldan memleketlerine dönmüşlerdi.

Anı Kalesi, son derece müstahkemdi. Kale dağın tepesinde idi ve üç duvarla çevrilmişti. Kalenin içinde su membaları bulunduğu gibi, bütün müdafaa vasıtaları da çok mükemmeldi. Eylül'ün sekizinci günü Anı'dan hareket ettik," diyor.⁴⁸

İspanyol elçisinin yukarıda anlattıklarından: Timur'un, Kara-Yusuf çağında Anı'yı alıp, vali olarak da buraya Çağataylılardan Doladay Bey'i tayin ettiğini, Ani valisi bu bey ölünce de yerine oğlu vâli olmuşken Kara Yusuf'un 1405 yazında Hoy ve Erzincan'dan başlayıp eski yerlerini kurtarmaya çalıştığını; Anı'nın Timur çağında da çok müstahkem, büyük ve mamur bir şehir olduğunu, öğreniyoruz

Anı, 1406 yılından 1467 ye kadar Karakoyunlu hâkimiyetinde kaldı.

Kara Yusuf'un 1406 da Nahcivan yanında Timurlular'a karşı ilk zaferi (14 Kasım) kazanmasından önce Anı vilâyetini Çağataylı Doladay-Beyoğlu elinden aldığı anlaşılıyor. W. Barthold'un bahsettiği Anı'da XV. Asırda kesilen Karakoyunlu bakır parasının hangi padişaha ait olduğu yazılmamıştır.⁴⁹

Timur'un Türkistan'a dönmesi ve akabinde de ölmesiyle beraber Timurlular idaresindeki yerleri geri almaya çalışan Karakoyunlular ile Timurluların 1411, 1428 ve 1435 yıllarındaki savaşları sırasında veya 1436-1438 yılları arasında eski vilâyet merkezi Anı şehrinin bozulup, yıkılarak bir daha şenlenmediği anlaşılıyor.⁵⁰

Artık XV. Asrın yarısından itibaren Erzurum ile Kars bölgelerindeki korkunç iç kavgaları ve özellikle Akkoyunlu savaşları buralardaki eski büyük şehir ve kalelerin bozulup ıssız kalmasına sebep olmuştur. Ahâli

⁴⁸ Claviyo, Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat, Çvr:Ö.Rıza Doğrul, İstanbul 1957,s.207-208

⁴⁹ W. Barthold, "Anı" İslam Ansiklopedisi, c. I. 436. 1319 zelzelesiyle artık bir daha şenlenmediğini söyleyen Barthold XV. Asırda Karakoyunlu dönemindeki paradan bahsetmekle Anı'nın adı geçen zelzelede harap olduğu fikrini benimsemiş gözüküyor.

⁵⁰ Faruk Sümer, "Karakoyunlular" İslam Ansiklopedisi, c. VII. 300-304

yeniden çadıra çıkıp, sık sık değişen efendilerinin baskı ve ezintisinden kurtulmak için şehir ve kaleleri ıssız bırakıp göçebe, göçer-evli olarak canını ve malını koruma yolunu tutmuştur.

1534 de Osmanlı idaresine geçen Anı Kalesi için Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde bir tepe üzerinde dört köşe, küçük ve harap olarak tanımlanan kale için : “ ahâli, Nûşirvan binâsıdır; derler,” diyor.⁵¹

Son olarak:diyeceğimiz tarihin gergefinden günümüze kalan Anı, kültür miraslarıyla doludur. Böyle olmakla beraber, yılların yıkım ve tahribatına karşı koyan Anı surlarının Arpaçay’a bakan tarafı her yıl bakımsızlıktan günbegün yıkılmaktadır. En son olarak bahsedilen bu tarafın mevcut surlarının bir kısmı 1989 da nispeten sağlamken 1990 da yıkılmıştır. Zaten bu yıkılmalardan ötürü kale taşları Arpaçay suyuna kadar ulaşır şekilde dağılmışlardır.

Bugün; Arpaçayı’nın iki yakasında kalıntıları duran köprüsünün yıkıntıları birbirleriyle tokalaşmak isterken boшта kalmış el gibi....

Anı: dünyanın dört bir yerinden gelen turistlerin uğrak yeri, bir açık hava müzesi gibi.... Halkın “altında bir Anı yapacak kadar hazinesinin olduğu”nu söylediği bu ören yeri, gördüğü ilgiyi bakımına yönlendirememiş. Kör sıçanların bile eşinirken zaman zaman yeryüzüne çıkardıkları çeşitli paralar turistlere kapı kapış satılmakta.... Hemen yakınındaki Subatan’da Ermeni zulmünün karasına nispet, üstündeki bulutlar apak... Türk olmanın, millî sınırlarımız içinde kalmanın saadeti var her taşında... Kars’tan itibaren 41 km. lik yolu hâla stabilize. Bu yollarda en modern arabaları, her ırktan milleti giderken, gelirken görmek Anı için artık sıradan şeyler... Sıradan olmayan şey ise Al-bayrağın İç-Kalesi’nde dalgalanırken verdiği güven...

Başından geçen sevdaları düşünenlerin tavrı var Anı’da... Kim bilir? İyiden, kötüden yana her taşın ne garip anıları vardır... Bu anılar içinde, anıdır Anı...

⁵¹ Evliya Çelebi, Seyahatname,c. II, Çevr:Zuhuri Danışman İstanbul 1970,s.336

